

گزارش مقدماتی فصل نخست کاوش باستان‌شناختی گورستان سَرنَد - دغدغان آذربایجان شرقی

سعید ستارنژاد^I، حسین اسماعیلی عتیق^{II}، محمد رحمت‌پور^{III}،
جواد ژاله‌اقدم^{IV}، محسن توحیدی^V

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/NB.2020.22518.2203

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۳۰

نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۱۰۰-۷۳

چکیده

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل (نویسنده مسئول).
saeidsattarnejad@yahoo.com
II. کارشناس ارشد باستان‌شناسی، میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی، تبریز، ایران.
III. دانشجوی کارشناسی ارشد رشته تاریخ هنر، گروه هنر و معماری، دانشکده معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر، شبستر، ایران.
IV. کارشناس باستان‌شناسی، میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی، تبریز، ایران.
V. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه اژه، ازمیر، ترکیه.

گورستان سَرنَد-دغدغان در نزدیکی روستای دغدغان از توابع شهرستان هریس در استان آذربایجان شرقی واقع شده است. این گورستان در روند عملیات راه‌سازی شناسایی شد که در نتیجه کاوش باستان‌شناختی در این گورستان تعداد ۳۰ گور سالم و ۶ گور نیمه‌سالم شناسایی، کاوش و مستندنگاری گردید. نخستین فصل کاوش باستان‌شناختی در این محوطه، هرچند در راستای نجات بخشی آثار متمرکز بوده است؛ با این حال نتایج پژوهش نشانگر جایگاه این منطقه در مطالعات عصر آهن شمال غرب ایران است. در پژوهش حاضر تلاش شده است که با تکیه بر پژوهش‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای به پرسش‌های پیش‌رو پاسخ علمی داده شود؛ الف) گاهنگاری گورنهاده‌های گورستان سَرنَد-دغدغان متعلق به کدام دوران است؟ ب) گورنهاده‌های گورستان سَرنَد-دغدغان قابل مقایسه با یافته‌های کدام محوطه‌هاست؟ در این نوشتار، عموماً سعی بر این است؛ تا ضمن بررسی تدفین و سنت‌های مرتبط با آن، گورنهاده‌های محوطه را براساس گونه‌شناختی با سایر محوطه‌های هم‌عصر ایران و مناطق هم‌جوار مورد مطالعه و مطالعه تطبیقی قرار دهد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که براساس گورنهاده‌های به دست آمده به خصوص داده‌های سفالی، می‌توان گورستان سَرنَد-دغدغان را یکی از گورستان‌های عصر آهن منطقه شمال غرب ایران دانست که شواهد باستان‌شناختی آن قابل مقایسه با برخی از گورنهاده‌های محوطه‌های عصر آهن I و II ایران، جمهوری آذربایجان و شرق ترکیه است. بر مبنای همین گونه‌شناختی، گاهنگاری نسبی این گورستان را ۱۲۵۰-۸۰۰ پ.م. پیشنهاد نمود؛ و تداوم فرهنگی از عصر آهن I به II در این گورستان قابل مشاهده است؛ هم‌چنین براساس نتایج کاوش باستان‌شناختی می‌توان گفت که از نظر ساختارهای معماری میان گورهای آهن I با آهن II شباهت‌های بسیاری وجود دارد و عمده تفاوت آن در برخی گورنهاده‌ها به خصوص ظروف آبریزدار قابل مشاهده است.

کلیدواژگان: گورستان سَرنَد-دغدغان، عصر آهن، گورهای سنگ‌چین، کاوش نجات بخشی.

مقدمه

دانسته‌های باستان‌شناسی مربوط به عصر آهن شمال غرب ایران تا چند دهه گذشته، عموماً متکی به نتایج کاوش محوطه‌های حوضه دریاچه ارومیه معطوف بوده و اطلاعات محدودی از وضعیت فرهنگی سایر نواحی این منطقه در دست بوده است؛ بر همین اساس، انجام مطالعات منسجم باستان‌شناختی در سایر نواحی شمال غرب ایران به روشن شدن وضعیت فرهنگی منطقه در عصر آهن و تبیین تسلسل فرهنگی میان آهن I به آهن II کمک شایانی خواهد کرد. براساس نتایج کاوش‌ها و بررسی‌های باستان‌شناختی انجام شده این منطقه در عصر آهن، سه نوع محوطه قابل مطالعه است؛ ۱. محوطه‌هایی که در آن استقرارها همراه با بقایایی معماری و تدفین در کنار هم هستند؛ مانند: هفتوان V (Burney, 1970)، حسنلوی V و IV (Dyson, 1989)، دینخواه II (Muscarella, 1974)، کردلر تپه (Lippert, 1976) و غیره را نام برد. ۲. محوطه‌هایی که به صورت استحکامات کوهستانی شکل گرفته است؛ مانند برخی از قلعه‌های اقماری متعلق به آذربایجان شرقی و اردبیل (کاظم‌پور و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۵۸) را نام برد. ۳. محوطه‌هایی که به صورت گورستان شکل گرفته و عموماً بدون ارتباط با محل‌های استقرار دائم است؛ از جمله محوطه دینخواه III (Muscarella, 1974)، گوی تپه A و B (Burton Brown, 1951)، مسجدکبود تبریز (هژبری نوبری، ۱۳۸۴)، خانقاه گیلوان خلخال (رضالو و ایرملو، ۱۳۹۶)، جعفرآباد خداآفرین (ایروانی قدیم، ۱۳۸۹)، خرم‌آباد مشکین شهر (رضالو، ۱۳۹۱)، زردخانه اهر (کاظم‌پور و همکاران، ۱۳۹۱)، قیزیل قیة مشکین شهر (حاجی زاده، ۱۳۹۳)، فخرآباد مشکین شهر (عبدالهی، ۱۳۹۸)، گورستان سرند-غدغان، شال خلخال (شایقی، ۱۳۹۹) را نام برد. استقرارهای این گورستان‌ها هنوز شناسایی نشده یا بدون ارتباط با محوطه‌های استقراری بوده و چنانچه استقراری هم باشد، به صورت کوچ‌نشینی با ساختارهای معماری بسیار محدود مطرح است.

گورستان سرند-غدغان^۲ تا پیش از سال ۱۳۹۷ ناشناخته بوده است. در این سال معدن مس سونگون ورزقان به منظور توسعه جاده ارتباطی ورزقان به تبریز، در نزدیکی روستای دغدغان از توابع شهرستان هریس از دامنه یک تپه گودبرداری کرد؛ که در نتیجه بقایای فرهنگی و باستان‌شناختی مشخص شد که نشانگر تخریب تعدادی از گورهای یک گورستان تاریخی بود. در پی آن، پس از گزارش به اداره میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی، ادامه عملیات خاکبرداری متوقف و مراحل اخذ مجوز کاوش پیگیری شد. در نتیجه در اردیبهشت سال ۱۳۹۸ مجوز کاوش گورستان صادر گردید.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: در پژوهش حاضر تلاش شده است که با تکیه بر نتایج فصل نخست کاوش باستان‌شناختی این گورستان و براساس مطالعات کتابخانه‌ای به پرسش‌های پیش‌رو پاسخ علمی ارائه شود؛ الف) گورها و گورنهادها گورستان سرند-دغدغان متعلق به کدام دوره‌های فرهنگی است؟ ب) گورنهادهای گورستان سرند-دغدغان قابل مقایسه با کدام محوطه‌هاست؟ به‌طور کلی می‌توان گفت که گورستان سرند-دغدغان هم‌افق استقرارهای عصر آهن دریاچه ارومیه

می‌باشد که به لحاظ داده‌های فرهنگی و سنت‌های تدفین نوعی تشابهات فرهنگی میان این محوطه‌ها می‌توان مشاهده کرد. قطعاً انجام این پژوهش در افزایش دانسته‌های باستان‌شناختی از عصر آهن به خصوص تسلسل فرهنگی از آهن I به آهن II و تبیین مسأله سفال خاکستری و سیاه با پدیده مهاجرت یا تسلسل فرهنگی در منطقه شمال غرب ایران بسیار مفید و تأثیرگذار خواهد بود.

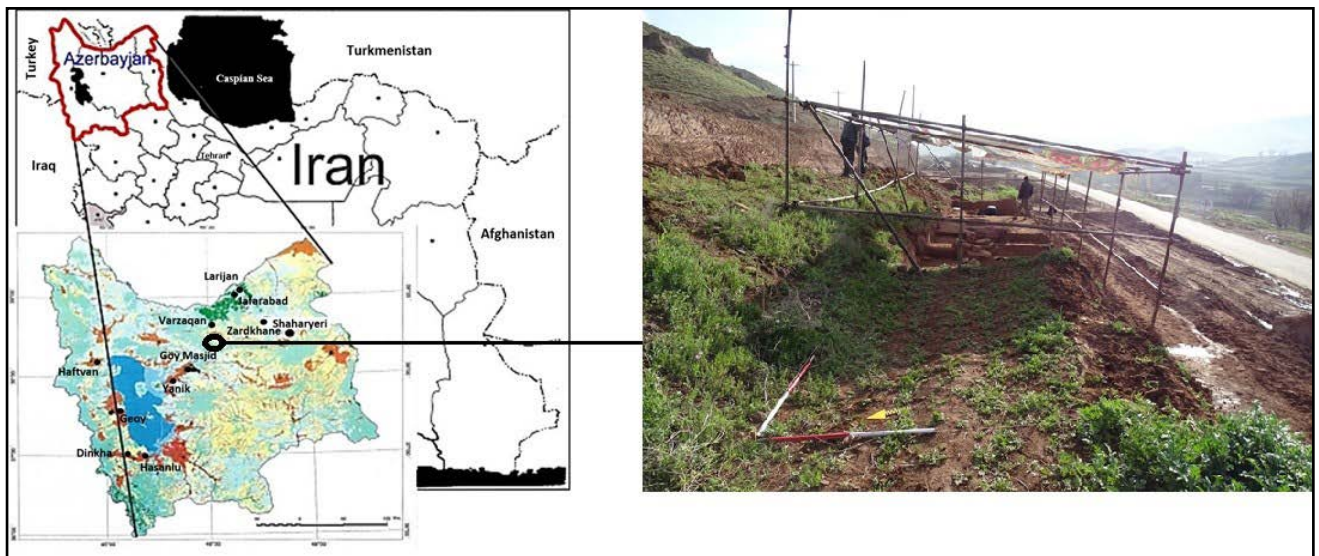
روش پژوهش: در اجرای این پژوهش، مراحل انجام کار در دو مرحله میدانی و کتابخانه‌ای صورت گرفت؛ روش میدانی، کاوش گورستان سرنند-دغدغان را از منظر اهداف کاوش می‌توان جزو کاوش‌های اضطراری (نجات بخشی) به حساب آورد. در این‌گونه کاوش‌ها که به نوعی نجات بخشی بوده، عملیات کاوش بیشتر برای نجات آثار از تخریب و به‌گونه‌ای برای جمع‌آوری اشیاء و مستندنگاری یافته‌هاست. در کاوش‌های اضطراری ادامه پروژه منوط به اهمیت حاصل از کار کاوش محوطه است. برای کاوش گورهای این گورستان از روش لوکوس-فیچر بهره گرفته شد؛ به این صورت که فیچر ۱ (F. 1)، معماری گورها اختصاص داده شده که این سنگ‌ها در ابعاد و اندازه‌های مختلف بوده و عموماً از نوع لاشه‌ای و قلوه‌ای است. فیچر ۲ (F. 2)، شامل وضعیت تدفین و گوردنهاده‌های مرتبط با گورهاست؛ که هر یک از فیچرهای مذکور از تعدادی لوکوس تشکیل شده است. در کنار روش میدانی از منابع کتابخانه‌ای برای تحلیل و مطالعه تطبیقی داده‌ها با سایر محوطه‌های هم‌زمان، صورت گرفته است.

پیشینه پژوهش

اطلاعات مربوط به عصر آهن منطقه شمال غرب ایران عموماً متکی به فعالیت‌های باستان‌شناختی حوضه دریاچه ارومیه معطوف بوده است. در این منطقه محوطه‌های هم‌چون: حسنلو (Dayson, 1999)، دینخواه (1974)، (Muscarella, 1972)، کردلرتپه (Lippert, 1976)، هفتوان تپه (Burney, 1972)، یانیک تپه (Burney, 1962)، شهریری مشکین شهر (ابتهاج، ۱۳۸۳)، مسجد کبود تبریز (هژبری نوبری، ۱۳۸۴)، بایزیدآباد نقده (خان محمدی، ۱۳۸۹)، قلعه خسرو، خانقاه خلخال (رضالو و آیرملو، ۱۳۹۶)، گورهای کلان سنگی و کورگان‌های استان اردبیل (حصاری و علی یاری، ۱۳۹۰)، خرم‌آباد مشکین شهر (رضالو، ۱۳۹۱)، قیزیل‌قیه مشکین شهر (حاجی زاده، ۱۳۹۳)، فخرآباد مشکین شهر (عبدالهی، ۱۳۹۸)، چالادیم خلخال (شایقی، ۱۳۹۹) اشاره کرد. در سایر نواحی پیرامون، پژوهش‌های مربوط به عصر آهن انجام شده که در متن مقاله به آن پرداخته شده است. مطالعات باستان‌شناختی شهرستان هریس بسیار محدود بوده و تنها بررسی‌های سطحی که عموماً توسط میراث فرهنگی به منظور ثبت آثار انجام شده است؛ بر همین اساس نتایج این پژوهش در شناخت وضعیت شهرستان هریس در عصر آهن و تبیین مسأله گذر از عصر مفرغ جدید به آهن I و به تبع آن تسلسل فرهنگی آهن I به آهن II بسیار حائز اهمیت است.

موقعیت جغرافیایی گورستان سرند - دغدغان

گورستان سرند-دغدغان در شهرستان هریس از توابع استان آذربایجان شرقی در فاصله ۲۰ کیلومتری شهر خواجه و ۱۰۰ متری سمت جنوبی رودخانه حوری چای و در مختصات جغرافیایی طول ۴۶,۶۲۶۰۹۴۷۶ و عرض ۳۸,۳۱۶۹۳۹۱۰ در ارتفاع ۱۷۱۰ متری از سطح آب‌های آزاد واقع شده بود. این گورستان در دامنه یک تپه طبیعی که با شیب ملایمی که به جاده آسفالت تبریز-ورزقان منتهی می‌شود، قرار گرفته است (تصویر ۱). در گذشته، تپه با شیب ملایمی به رودخانه حوری چای منتهی می‌شد که جاده ورزقان-تبریز قسمت‌های پایینی این تپه را بریده و احتمالاً بخشی از گورها در عملیات راه‌سازی در گذشته تخریب شده است. این منطقه عموماً دارای مراتع مناسب برای چراگاه‌های عشایر منطقه بوده و در کنار آن فعالیت‌های کشاورزی رونق دارد. در تابستان سال ۱۳۹۷ ه.ش. طی اجرای پروژه جاده‌سازی اتوبان تبریز-ورزقان، بقایای چند گور آشکار گردید که پس از اخذ مجوزهای لازم عملیات کاوش باستان‌شناختی در این محوطه در بهار سال ۱۳۹۸ ه.ش. آغاز شد که در نتیجه آن تعداد ۳۰ گور سالم و ۶ گور نیمه سالم شناسایی و مستندنگاری گردید که در این نوشتار به تشریح آن‌ها پرداخته شده است.

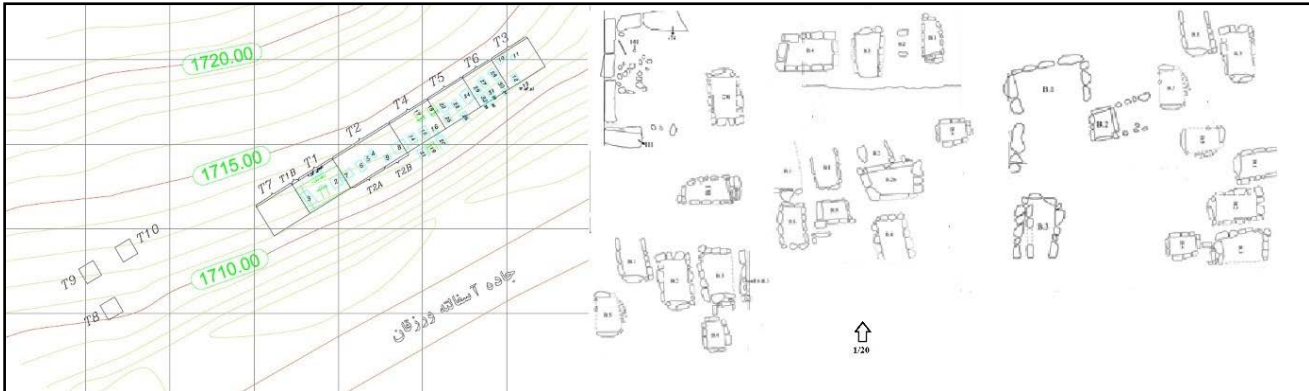

کارگاه‌های کاوش گورستان سرند - دغدغان

با توجه به این‌که هدف کاوش در گورستان سرند-دغدغان، دستیابی به اطلاعات گورها بوده است؛ بر همین اساس تعداد ۱۰ عدد کارگاه (ترانشه) با نام‌های کارگاه ۱ (T. 1) الی کارگاه ۱۰ (T. 10) در ابعاد مختلف در سطح محوطه ایجاد شد (تصویر ۲). در کارگاه‌های ایجاد شده پس از عکس‌برداری، لایه خاک سطحی که به عنوان لوکوس نخست هر کارگاه مطرح می‌باشد، برداشت گردید. لایه سطحی در حدود ۲۰ سانتی‌متر ضخامت داشت که پس از برداشت لایه سطحی هر یک از کارگاه‌ها، ادامه فعالیت کاوش به روز بعد موکول گردید؛ این کار باعث شناسایی محدوده گورهای موجود در بستر زمین می‌شد، به طوری که پس از گذشت یک‌روز از برداشت

▲ تصویر ۱. موقعیت محوطه‌های کاوش شده عصر آهن شمال غرب ایران و گورستان سرند-دغدغان (نگارندگان، ۱۳۹۹: Naseri Someeh et al., Inpress).

لایه سطحی خاک، محدوده هر گور نسبت به خاک بکر اطراف خشک‌تر گردیده و به راحتی می‌توان تعداد و محدوده هر گور را در داخل کارگاه شناسایی و مورد کاوش قرار داد. از طرفی برداشت لایه سطحی اطراف گورها باعث می‌شود تا علاوه بر کاوش قبر به محدوده اطراف قبور نیز توجه شود، انجام این کار باعث می‌شود تا وجود احتمالی هدایا یا شواهد معماری پیرامون گورها نیز مشخص و شناسایی گردد.

ساختار معماری گورهای سرنند - دغدغان

▲ تصویر ۲. نقشه توپوگرافی محوطه و موقعیت گورها در داخل کارگاه‌های کاوش شده (نگارندگان، ۱۳۹۸).

ساختار معماری گورهای گورستان سرنند - دغدغان به صورت گورهای چهارچینه سنگی بوده که چهار دیوار با سنگ‌هایی در ابعاد مختلف کار شده است. این سنگ‌ها عموماً دارای تراش جزئی بوده و از نوع لاشه‌سنگ‌های محوطه‌های اطراف گورستان است. برای ثبت معماری این گورها دقت لازم به کار گرفته شده و سعی گردیده است تا معماری تمامی گورها به طور کامل ثبت و ضبط شوند؛ بر همین اساس ابتدا بالاترین سطح ساختار معماری گور نسبت به نقطه ثابت کارگاه در نظر گرفته شد و سپس این نقطه که عبارت است از بالاترین سطح گور، با عنوان نقطه ثابت یک گور (BM) در نظر گرفته شد و تمامی گورنهادها در داخل گور، بر اساس این نقطه ثبت شده‌اند. به طور کلی برای ثبت اطلاعات معماری گورها و اسکلت درون آن فرمی که اطلاعاتی از قبیل: ابعاد گورها (طول، عرض و ارتفاع)، سنگ‌ها (ابعاد، رنگ، تراش و جنس)، نحوه چیدمان سنگ‌ها، نوع ملاط به کار رفته در ساختار معماری دیوارها آماده شده که تمامی اطلاعات بر اساس اطلاعات فوق (فرم از پیش آماده شده) تهیه گردیده است. مطالعه ساختار معماری گورهای سرنند-دغدغان نشان می‌دهد که از نظر ساختار معماری میان گورهای عصر آهن I و آهن II نوعی تشابه وجود دارد؛ به طوری که گورهای هر دو دوره به صورت چهارچینه سنگی، عموماً بدون ملاط، سنگ‌ها دارای تراش جزئی هستند؛ هم‌چنین پلان گورها عموماً مستطیلی شکل بوده و در جهات مختلف ایجاد شده‌اند.

نحوه تدفین در گورستان سرنند - دغدغان

شیوه تدفین در تمامی گورها به دلیل ازمیان رفتن بقایای استخوانی در برخی از گورها امکان‌پذیر نیست؛ با این حال شیوه تدفین در ۱۵ گور، همانند دیگر محوطه‌های

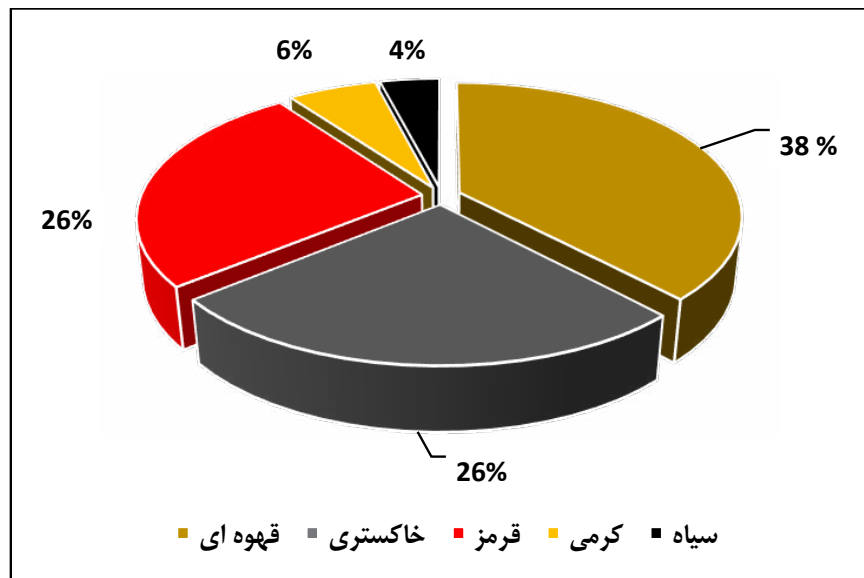
این دوره به صورت چمباتمه‌ای (جنینی) و جمع شده است؛ که حالت جنینی انسان در درون رحم مادر را تداعی می‌کند. در دو مورد نیز تدفین به صورت طاق باز انجام گرفته است. اجساد به حالت جمع شده به پهلوئی چپ (۸ مورد) و به پهلوئی راست (۵ مورد) دفن شده‌اند. صورت اجساد در ۸ تدفین به سمت شرق، در ۵ مورد تدفین به سمت غرب متمایل بوده است. در گورهای B. 7، B. 1 و B. 9 شواهدی از تدفین ثانویه وجود دارد؛ به گونه‌ای که اسکلت شخص به صورت پراکنده و ناقص قابل مشاهده است (پیوست ۱). در قرارگیری جهت صورت و حالت بدن متوفی در داخل گور به نظر می‌رسد باورهای خاصی دخیل بوده است و محتمل‌ترین فرضیه، اعتقاد به جهت آفتاب با زمان دفن فرد است (چایچی امیرخیز، ۱۳۷۵: ۱۰۱). با توجه به این‌که بیشتر بقایای اسکلت‌ها از میان رفته است؛ و از طرفی مطالعات انسان‌شناسی جسمانی درباره اسکلت‌های موجود انجام نشده، امکان تشریح و تحلیل آماری جنسیت و سن افراد متوفی در گورستان امکان‌پذیر نبوده است. با این حال، براساس داده‌های فرهنگی به خصوص یافته‌های فلزی (تزیینی) تا حدودی جنسیت و ماهیت اسکلت‌های داخل گورها را حدس زد. از نظر سنت تدفین تفاوتی میان گورهای آهن I با آهن II وجود ندارد و نوعی تسلسل فرهنگی را می‌توان مشاهده کرد.

گورنهادهای تدفینی گورستان سرند - دغدغان - سفال

در مجموع شمار ۵۰ ظرف کامل یا نسبتاً کامل از گورهای کاوش شده این گورستان به دست آمد. ظروف در داخل گورها (آهن I و II) عموماً در اطراف قسمت بالاتنه اسکلت قرار گرفته‌اند. از نظر تعداد قرارگیری ظروف در داخل گورها به نظر می‌رسد متناسب با پایگاه اجتماعی شخص متوفی ارتباط داشته است؛ به طوری که در برخی از گورها یک یا دو ظرف سفالی و در برخی دیگر، مانند گور شماره ۲ بیش از ۵ ظرف سفالی به دست آمده است. تمامی سفال‌ها به غیر از دسته و الحاقات از این قبیل، تماماً با استفاده از چرخ سفالگری ساخته شده‌اند. از ویژگی‌های کلی ظروف سفالی این گورستان می‌توان به توجه بیشتر سفالگر به کیفیت و استحکام سفال نسبت به تزیین و زیبایی آن اشاره کرد؛ بنابراین سفال‌ها اکثراً ساده و بدون تزیین می‌باشند، با این حال در بعضی از ظروف از تزیین نقش افزوده و کنده استفاده شده است. این ظروف در طیف رنگی خاکستری، سیاه، قهوه‌ای روشن و تیره و قرمز بوده و از پخت کافی برخوردارند؛ هم‌چنین آمیزه تمامی سفال‌ها کانی است. برای مشخص نمودن جایگاه یافته‌های فرهنگی به خصوص سفال‌های گورستان سرند-دغدغان در عصر آهن می‌بایستی که با سایر محوطه‌های هم‌زمان مقایسه شود. در اینجا مقایسه ظروف سفالی براساس شکل ظاهری و فرم تا حد امکان اندازه و ابعاد تناسب میان اجزای ظروف سفالین، رنگ پوشش و ندرتاً تزیینات آن‌ها انجام گرفته است. با توجه به این‌که تمام این ظروف در قبرها تا حدودی سالم مانده‌اند گونه‌شناسی و طبقه‌بندی آن‌ها نسبتاً آسان است. سفال‌های این دوره را می‌توان براساس شکل

کلی ۳ آن‌ها به ۶ گروه تقسیم نمود و درصد آماری آن‌ها را مشخص کرد (نمودار ۲). این ظروف سفالی از نظر شکل با برخی از ظروف سفالی محوطه‌های آهن I و II تشابهاتی دارد (جدول ۱).

- ظروف لوله‌دار (آبریز) تعداد ۵ عدد (۱۰٪)
- ظروف پایه‌دار به تعداد ۲ عدد (۴٪)
- ظروف گردن‌دار (پارچ) به تعداد ۲۰ عدد (۴۰٪)
- ظروف دهانه‌باز (بشقاب، کاسه و دیس) به تعداد ۱۵ عدد (۳۰٪)
- ظروف دهانه بسته (خمره) به تعداد ۵ عدد (۱۰٪)
- ظروف مینیاتوری به تعداد ۳ عدد (۶٪).

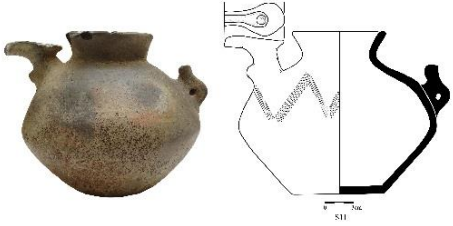

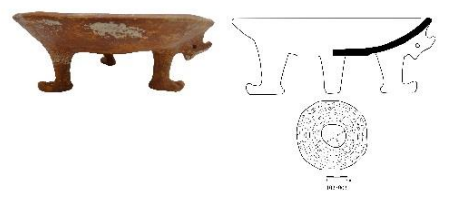
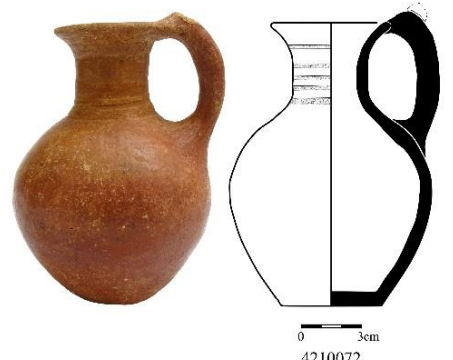
► نمودار ۲. فراوانی رنگ پوشش ظروف گورستان سرند-دغدغان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

از مهم‌ترین ظرف‌های سفالی به دست آمده از گورستان سرند، سفال‌های لوله‌دار است؛ که آبریز آن‌ها یک عنصر بسیار شاخص و ویژه عصر آهن بوده و در بسیاری از محوطه‌های این دوره کشف و شناسایی شده است. این ظروف از نظر شکل ظاهری به گونه‌های مختلف دسته‌بندی نمود (ر. ک. به: نقشینه، ۱۳۸۳)؛ با این حال به طور کلی براساس شکل آبریز این ظروف به دو نوع ناپیوسته (بدون پل) و پیوسته (نوع پل‌دار) تقسیم می‌شود. نوع ناپیوسته این ظروف در عصر آهن I و نوع پیوسته آن در عصر آهن II رواج داشته است (Young, 1965؛ نقشینه، ۱۳۸۳: ۴۳). در گورستان سرند این ظروف در کنار هم پیدا شد که نشان از استمرار این ظروف در یک مقطع زمانی از دوره دوم عصر آهن در این گورستان می‌باشد.

- اشیاء فلزی گورستان سرند-دغدغان

علاوه بر سفال‌های تعدادی اشیاء فلزی از جنس مفرغ و آهن به همراه تدفین‌ها در این محوطه به دست آمده که از نظر گونه‌شناسی در ۳ گروه قابل طبقه‌بندی

جدول ۱. گاهنگاری مقایسه‌ای ظروف سفالی شاخص گورستان سرند-دغدغان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

ظرف	تصویر منتخب	تعداد	گور	گاهنگاری	نمونه قابل مقایسه
لوهار بدون پل		۲	B. 6 S. 11	آهن I	محوطه گوی تپه A (Burton, 1951: fig 36) Brown خورویین (Young, 1965: Fig 9) هفتوان تپه V (Burney, 1970: 170) دینخواه (Muscarella, 1974: 45 - 47) کردلر تپه (Lippert, 1976: ABB 5. Fig 2) مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۴: ۲۷۳ تصویر ۱ الی ۳) مارلیک (Negahban, 1996: Fig 25) قیطره (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۶: ۱۶۰) تپه گوران (Thrane, 1970: 31) حاجی فیروز (ماسکارا، ۱۳۸۳: ۷۳) شاه تختی (Seyidov, 2003: 7-8 Şekil) یورتچو (Valibaxsaliyev, 2008: 38) گورستان بایزید آباد نقده (خان محمدی، ۱۳۸۹: شکل ۸) حسنلو V (Danti, 2013: 198) نخجوان (Halilov, 2014: 68) تپه گوران (Thrane, 1970: 31)
لوهار با پل		۳	B. 1 B. 6 B. 32	آهن II	حسنلو IV (Dayson, 1999: 136) دینخواه II (Danti & Cifarelli, 2015: 116) هفتوان تپه IV (Muscarella, 1974: 66 - 70) fig 38. B) گوی تپه B (Burney, 1970: 170) کلاردشت (Burton Brown, 1951: 1032) (فهیمی، ۱۳۸۱: ۱۶۵) مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۴: ۲۷۳ تصویر ۴ الی ۵) تپه صرم (پورفرج، ۱۳۸۶: ۴۸۷ تصویر ۱۳) بایزید آباد نقده (خان محمدی، ۱۳۸۹: شکل ۸) قره تپه سگزآباد (دهپهلوان و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۸۲) و تپه صرم (کاوسی و سرلک، ۱۳۹۸: تصویر ۷)
پایه تار		۲	B. 2 B. 22	آهن	گوی تپه (Burton Brown, 1951: Pl XII.) مارلیک (Negahban, 1996: fig 623) خورویین (Vandenberghhe, 1964, fig 181) کلاردشت (فهیمی، ۱۳۸۱: ۱۶۵) دینخواه II (Fig) 894 (Muscarella, 1944) پردیس قرچک (Fazeli, Et al, 2007: fig 17) مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۳: ۲۷۴) قیطره (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۶: ۱۵۳) ایلیکلی قایا (Valibaxsaliyev, 2008: 121) نخجوان (Halilov Danti & Cifarelli, 2015: 124) IV
گردن‌دار		۲۰	B. 2 B. 7 B. 8 (2) B. 9 (2) S. 13 B. 14 B. 16 B. 20 B. 21 B. 22 B. 35 B. 36 B. 33 B. 28(2) B. 10 B. 24 B. 23	آهن II	گوی تپه (Burton, 1951: Pl XIII. 28) دینخواه II (Brown Fig) IV (Muscarella, 1974: 44) حسنلو IV (Dyson, 1999: 136; Young, 1965: 7) هفتوان (Burney, 1972: pl. Va) IV مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۳: ۲۷۴) شهربری (پورفرج، ۱۳۸۶: ۳۳۷) مارلیک (Negahban, 1996: Fig 21) تالش (خلعتبری، ۱۳۷۸: ۲۰۷) قره تپه سگزآباد (دهپهلوان و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۸۲) نخجوان (Halilov, 2014: 46) تالیان ارمنستان (Badalyan & Avetisyan, 2007: 254) کاراگوندوز (Koroglu & 2008: 139) چاتاک ترکیه (Konyar, 182) (Kuvanc et al., 2016)

<p>حسنلو IV (Young,1965:Fig 7)؛ Dyson,1999:136، کورگان‌های جعفرآباد خداآفرین (ایروانی قدیم، ۱۳۸۹: ۱۵۵-۱۴۳)، گورستان یونجانبه (Koroglu,2002:Fig 4. 13)، گورستان کاراگوندوز (Koroglu & 2008:138)، Konyar, (Konyar, 2016:186)، چا تاک al) دینخواه II (Muscurella,1966:191)، گوی B (Burton , 1951:Fig 28 ;fig 36)؛ Brown) کوردلر (ABB.) Lippert,1976:13.5، مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۴: ۲۷۲)، نخجوان (Halilov, 2014: 50)، تالیان ارمستنان (Badalyan ,2007:257) (& Avetisyan</p>	<p>آهن I و II</p>	<p>B. 32 S. 8 B. 3 (3) B. 6 B. 21 B. 24 B. 28 B. 33 B. 24 S. 1 S. 3 S. 12 B. 21 B. 33</p>	<p>۱۵</p>		<p>دهانه‌باز</p>
<p>حسنلو IV (Danti & Cifarelli,2015:124)، دینخواه II (Muscurella,1966:Fig 47)، مارا یک (Negahban,1996:Fig 24)، قطر به (کامبخش فرد، ۱۳۸۶: ۱۹۶)، روار هورامان (قسیمی و هم کاران، ۱۳۹۸: تصویر ۱۵)، قره تپه سگزا باد (ده‌پهلوان و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۸۴)، شاه تختی (Valibaxsaliyev ,2008:207)، نخجوان (Halilov,2014:55)، کاراگوندوز (2008:142)، چاتاکی (Koroglu & Konyar, 2016:177) (Kuvanc et al,</p>	<p>آهن II</p>	<p>B. 2 B. 10 B. 16 S. 5 B. 13</p>	<p>۵</p>		<p>دهانه بسته</p>
<p>--</p>	<p>--</p>	<p>B. 3 B. 3 B. 10</p>	<p>۳</p>		<p>ظروف مینایکاری</p>

می‌باشند. از نظر جامعه آماری بیشترین تعداد متعلق به اشیاء تزئینی (زیورآلات) است و پس از آن کارابزار و جنگ‌افزار است. برخی از اشیای فلزی گورستان سرند-دغدغان مانند گوشواره مفرغی و النگو با نمونه‌های محوطه‌های مفرغ جدید، مانند محوطه هفتوان VIB (Edwards, 1983: fig 143/2)، باباجان V (Goff, 1978: fig 11/15)، گیلوان خلخال (رضالو و آیرملو، ۱۳۹۶: ۵۲) قابل مقایسه است (جدول ۲)؛ که بر همین اساس می‌توان گفت که این اشیاء نوعی استمرار فرهنگی از مفرغ جدید به آهن I و II در این منطقه را نشان می‌دهد.

۱- زیورآلات فلزی از جمله متنوع‌ترین یافته‌های همراه تدفین‌ها محسوب می‌شود و بیشتر در قبور زنان به دست آمده است. زیورآلات یا به‌طور کلی اشیاء تزئینی گورستان سرند-دغدغان دارای ۹ گونه: النگو، انگشتر، گوشواره، طوق گردن، سنجاق سر، اسپیرال مو، دکمه، آئینه و حلقه مدور با کاربری نامشخص می‌شوند. این اشیاء به روش چکش‌کاری و قالب‌گیری یکپارچه ساخته شده‌اند. از لحاظ ابعاد و اشکال این اشیاء دارای تنوع می‌باشد. یکی از نمونه‌های جالب توجه از اشیاء تزئینی دو عدد سنجاق تزئینی است؛ که انتهای آن به صورت سر یک حیوان غیرقابل تشخیص ایجاد شده است؛ که از نظر سبک ایجاد و نقش قابل مقایسه به نمونه‌ای از گورستان مسجد کبود (نویدگیلو، ۱۳۹۲: ۱۷۲) است.

جدول ۲. منتخبی از اشیای فلزی (تزیینی) گورستان سرنند-دغدغان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

نوع شیء	تصویر منتخب	جنس	تعداد	گور	گاهنگاری	نمونه قابل مقایسه
النگوهای دوسر به هم چسبیده		مفرغ	۲	B. 21 (2)	آهن II	دینخواه II (Muscarella, 1974:68), پشتکوه لرستان IV (Overlaet, 2005:20), حسنلو (Danti & Cifarelli, 2015:112) مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۰: گور شماره ۸۰/۱۱)، محوطه شهرداری (ابتهاج، ۱۳۸۳: ۲۴۰) لاریجان (غفاری، ۱۳۹۳: طرح ۶-۵)، کورگان‌های آهن II جعفرآباد (کیانی، ۱۳۹۳: تصویر ۴-۱۱) و آهن II تاجان (صمدی، ۱۳۳۸: ۸۶) است.
النگوهای با دوسر باز		مفرغ	۱	B. 12	آهن I, II	دینخواه II و III (Muscarella, 1974), حسنلو IV (ماسکارلا، ۱۳۸۶: ۵۲)، پشتکوه (Overlaet, 2005:28), مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۰)، شهرداری (ابتهاج، ۱۳۸۳: ۲۴۰) لاریجان گور شماره ۳ (غفاری، ۱۳۹۳: ۶-۶)، مونجوقلو تپه (Seyidov, 2003: Şekil 70) است.
الگشتر		مفرغ		B. 21	آهن II	دینخواه II (Muscarella, 1974:74), حسنلو IV (Danti & Cifarelli, 2015:96), پشتکوه لرستان (Overlaet, 2005:33), عقرب تپه (Muscarella, 1973:66), کردلر تپه (Lippert, 1976:ABB.8.38), مسجد کبود (غفاری، ۱۳۹۳: ۶-۷۸)، کورگان شماره ۱۰ لاریجان (غفاری، ۱۳۹۳: طرح ۵-۳)، شهرداری (ابتهاج، ۱۳۸۳: ۲۴۰)، مونجوقلو تپه (Seyidov, 2003: Şekil 70).
الگشتر منقوشی		مفرغ	۲	B. 19 B. 21		دینخواه (Muscarella, 1974:65), حسنلو IV (Danti & Cifarelli, 2015:106), پشتکوه لرستان (Overlaet, 2005:20), کردلر تپه (ABB.15) (Lippert, 1976:2b) مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۲)، لاریجان گورهای ۷ و ۸ (غفاری، ۱۳۹۳: تصویر ۶-۲۴)
گوشواره		مفرغ	۲	B. 23	آهن II	هفتوان IV (Burney, 1972:pl. Va), دینخواه II (Muscarella, 1974:74), کردلر تپه (ABB.15) (Lippert, 1976:1a) مسجد کبود (کنمانی، ۱۳۸۳: ۱۶۲)، گورستان عصر آهن سندج (Amelirad et al., 2012:76), el), عصر آهن I و II گورستان چنگیار (نقشینه و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۴) قبرستان B سلیک (Pl. XLIV). (Ghirshman, 1935:1 و بایزیدا باد نرده (خان محمدی، ۱۳۸۹).
طوق گردن		مفرغ	۳	B. 21 (3)	آهن II	حسنلو IV (ماسکارلا، ۱۳۸۳: ۹۵)، دینخواه II (Muscarella, 1974:61), خوروویسن (Vaden Berghe, 1964:89), مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۳) و کورگان شماره ۳ طوعلی خداآفرین (غفاری، ۱۳۹۳: طرح ۶-۱۰)
اسپریتال مو		مفرغ	-	B. 6 B. 10	آهن	هفتوان IV (Talai & Aliyari, 2009:Pl. 5), باباجان (Goff, 1978:56), حسنلو IV (Danti & Cifarelli, 2015:94) (Muscarella, 1974:71) دینخواه II (Cifarelli

اشیای فلزی، مانند: زنجیرهای مفرغی با نمونه‌های از محوطه دینخواه II (71): (Muscarella, 1974)، حسنلو IV (Danti & Cifarelli, 2015: 94)، دکمه‌های مفرغی با نمونه‌های محوطه هفتوان IV (Burney, 1972: pl. Va)، لاریجان (غفاری، ۱۳۹۳: تصویر ۶-۲۸)، مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۲)، شهریری (ابتهاج، ۱۳۸۳: ۲۴۵) و آهن II جعفرآباد (یدالهی هاشجینی، ۱۳۹۳: تصویر ۳-۸) قابل مقایسه است.

۱. جنگ‌افزارهای گورستان سرند - دغدغان

جنگ‌افزارها شامل سرپیکان‌ها و تیغه‌ها (احتمالاً چاقو و خنجر) است؛ و عموماً از جنس مفرغ و آهن هستند. در مورد فن ساخت جنگ‌افزارها می‌توان گفت که تیغه‌ها (خنجر و چاقو) به صورت یکپارچه قالب‌گیری و ساخته شده‌اند. دسته‌های جنگ‌افزارهای گورستان سرند-دغدغان به طور کامل از بین رفته است؛ که بر همین اساس احتمالاً دسته‌ها از جنس چوب بوده‌اند که به مرور زمان تجزیه شده و از بین رفته است. به طور کلی خنجرها از سه بخش جداگانه تیغه، دسته و کلاهک تشکیل می‌شده‌اند. در ساخت سرپیکان‌ها از تکنیک چکش‌کاری استفاده شده است. پراکنش جنگ‌افزارها در داخل گورها به صورت نامنظم بوده و به نظر می‌رسد الگو و باور خاصی در قراردادن اشیاء در داخل گورها وجود نداشته است.

۲. سرپیکان‌ها

سرپیکان‌ها، از جمله جنگ‌افزارهای یافت‌شده در گورستان سرند-دغدغان است. سرپیکان از دو قسمت زبانه و تیغه تشکیل شده است و به صورت یکپارچه قالب‌گیری شده‌اند. در ساخت این پیکان‌ها عموماً از آلیاژ مفرغ استفاده شده است. در کاوش گورستان سرند-دغدغان تعداد ۱۲ عدد سرپیکان به دست آمد که تمامی آن‌ها دارای تیغه مثلی که قاعده آن‌ها به صورت ساده و هلالی است (تصویر ۴). این سرپیکان‌ها با نمونه‌های محوطه حسنلو (Thornton & Pigott, 2011: 138)، کردلر تپه (Lippert, 1976: ABB.7.1)، لرستان (Godard, 1931: 45)، تماجان (فهیمی، ۱۳۸۱: ۱۶۸)، شهریری (ابتهاج، ۱۳۸۳: ۲۳۴)، لاریجان (غفاری، ۱۳۹۳: طرح ۵-۱۷)، مارلیک (Konrad Piller, 2008: 293)، مونجوقلو تپه نخجوان (Seyidov, 2003: Şekil 70) قابل مقایسه است. زبانه سرپیکان‌ها در جهت‌های مختلف قرار گرفته و از یک الگوی واحد پیروی نمی‌کنند.

۳. کارابزارها

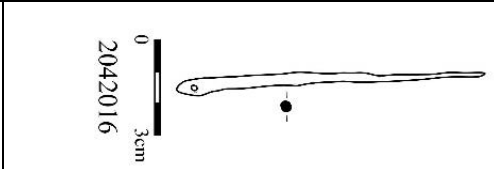
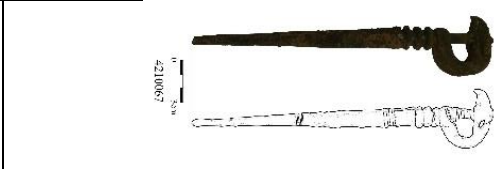

در مجموعه اشیای فلزی اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول پیش‌ازمیلاد ابزارها و ادواتی دیده می‌شوند که در کارهای تولیدی از قبیل: فلزکاری، نجاری، کشاورزی و یا زندگی روزمره به کار می‌رفته‌اند. بیشتر این اشیاء از مفرغ ساخته شده‌اند. این‌گونه اشیاء که ارتباط مستقیم با زندگی روزمره مردم داشته است. از جمله کارابزارهای یافت شده در گورستان سرند به انواع سوزن‌ها و درفش‌ها اشاره کرد. جنس این ابزارها از آلیاژ مفرغ است. مقطع آن‌ها گرد بوده و در اندازه‌های متفاوت هستند. بیشتر

تصویر ۴. پیکان‌های مفرغی گورستان سرند - دغدغان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

جنس	تعداد	گور	تصویر
مفرغ	۵	B. 29	
مفرغ	۷	B. 21 B. 22 B. 29 (5)	
مفرغ	۱	B. 33	
مفرغ	۲	B. 32 B. 10 B. 12	
مفرغ	۱	B. 12 B. 27 B. 29	

سوزن‌های یافت شده از قبور زنان به دست آمده، با این حال در مواردی دیده شده که از گورها مردان نیز سوزن به دست آمده است. در انتها سوراخی قرار دارد که برای عبور نخ یا ریسمانی مشابه آن است. سوراخ‌های انتهای سوزن‌ها برخی گرد و برخی بیضی شکل هستند؛ هم‌چنین ضخامت در قسمت سر سوزن بیشتر از قسمت‌های انتهایی است (تصویر ۵). سوزن‌های محوطه سرند - دغدغان قابل مقایسه با نمونه‌های از محوطه دینخواه III (47: 1974, Muscarella), حسنلو IV (116: 2015, Danti & Cifarelli), گوی تپه (29: 1951, Burton Brown), مسجد کبود (کنعانی، ۱۳۸۳: ۱۶۰)، گورستان عصر آهن سنندج (94: 2012, Amelirad et al.), آهن II مارلیک (287: 2008, Konrad Piller) و غیره قابل مقایسه است.

► تصویر ۵. سوزن‌های مفرغی گورستان سرند- دغدغان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

جنس	تعداد	گور	تصویر
مفرغ	۴	B. 1 B. 4 (4) B. 6 (3) B. 10 B. 21 (2)	
مفرغ	۲	B. 21	
مفرغ	۱	S. 15	

- اشیای غیر فلزی به دست آمده از قبور گورستان سرند - دغدغان

درمیان اشیای سفالی و فلزی این محوطه تعدادی گورنهاده‌های دیگر به دست آمد، از جمله مهره‌های سنگی (عقیق، خمیر شیشه و...)، قاپ‌های استخوانی به تعداد ۲ عدد و تعداد ۶ عدد حلزون به دست آمده است.

۱. حلزون

در کاوش گورستان تعداد ۶ عدد حلزون شناسایی شد. این گونه حلزون‌ها از نوع حلزون‌های کاوری^۳ بوده و عموماً از نوع حلزون‌های دریایی گرمسیری است که آن‌ها در دریای مدیترانه، خلیج فارس و اقیانوس هند وجود دارند (کریمی، ۱۳۹۴: ۴۳). این گونه حلزون‌ها در محوطه حسنلوی IV (Reese, 1989: 83)، قبر شماره ۶ دینخواه II (Muscarella, 1974: 65)، آهن II جعفرآباد (قربانیان، ۱۳۹۴: ۱۳۳)، گورستان استرک جوشقان (Hosseinzadeh et al., 2017: 4)، پشت‌کوه لرستان (اورلت، ۱۳۹۲: ۳۷۳)، سرخ‌دم لری (Schmidt, 1938: 215)، کول‌تاریکه (P18) (Rezvani & Roustaei, 2007: 166)، و آهن I و II بایزید نقده (خان‌محمدی، ۱۳۸۹: ۷۲) شناسایی شده است. تمامی صدف‌های حلزون به صورت ظریف سوراخ شده‌اند که نخ بتواند برای آویزان کردن، از میان آن‌ها عبور کند (تصویر ۶).

۲. مهره‌های تزئینی

در کاوش قبور عصر آهن گورستان سرند-دغدغان از این نوع اشیاء تزئینی به تعداد نسبتاً زیاد به دست آمد. این مهره‌ها از جنس عقیق و خمیر شیشه درست شده‌اند. این اشیاء عموماً در نزدیکی گردن و یا اطراف سر قرار داشتن که برهمین اساس به عنوان گردن‌بند و یا پیشانی‌بند مورد استفاده بوده‌اند. اندازه این مهره‌ها کوچک‌تر از دکمه‌ها بود؛ به طوری که بعضی از مهره‌ها قطری در حدود ۰/۴

تصویر ۶. حلزون‌های گورستان سرند-دغدغان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

سانتی‌متر دارند (تصویر ۷). این مهره‌ها بیشتر در قبور زنان دیده شده، هرچند گاهی در قبور مردان نیز قرار داده شده است.

تصویر ۷. نمونه‌ای از مهره‌های تزئینی گورستان سرند-دغدغان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

۳. قاپ حیوان (گوسفند)

در کاوش گور شماره ۲۲ تعداد دو عدد قاپ حیوان به دست آمد. یکی از قاپ‌ها به دلیل افتادن سنگ‌های دیواره گور وضعیت سلامت نامطلوبی دارد. قاپ شماره دو به طول ۴، عرض ۲ و ارتفاع ۱/۸ سانتی‌متر است. این قاپ گوسفند در داخل یک ظرف سفالی سه پایه قرار دارد (تصویر ۸). براساس داده‌های فرهنگی، به خصوص سفال‌های شناسایی شده، گور شماره ۲۲ متعلق به عصر آهن I است. تاکنون در کاوش‌های محوطه حسنلو (حاکمی و راد، ۱۳۲۹: ۱۳۰)، گورستان مسجد کبود (پورفرج، ۱۳۹۳: ۴۸)، گوهرتپه بهشهر (ماه‌فروری، ۱۳۸۶: ۳۵۴) قاپ حیوان به دست آمده است.

► تصویر ۸. نمونه‌ای از قاپ گوسفند یافت‌شده از گورستان سرند-دغدغان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

گاهنگاری

گاهنگاری گورستان گورستان سرند-دغدغان استان آذربایجان شرقی براساس مطالعه، بررسی و مقایسه ظروف سفالی به دست آمده از کاوش این گورستان و مقایسه آن با دیگر محوطه‌های کاوش شده عصر آهن I و II مناطق مختلف ایران، جمهوری آذربایجان و شرق ترکیه، از قبیل: گوی تپه A و B (Burton Brown, 1951)، حسنلو IV و V (Danti, 2013)، دینخواه III و II (Muscarella, 1974: 45 – 47)، کردلر تپه (Lippert, 1976: ABB 5. Fig 2)، هفتون تپه V و IV (Burney, 2009; 1970: 170)، مسجد کبود (هژبری نوبری، ۱۳۸۴)، جعفرآباد (ایروانی قدیم و مملی زاده، ۱۳۹۱)، خوروبین (Young, 1965)، مارلیک (Negahban, 1996)، کلاردشت (فهیمی، ۱۳۸۱: ۱۶۵)، قیطریه (کامبخش فرد، ۱۳۸۶: ۱۵۳)، تپه گوران (1970: 31) (Fazeli, Et al.), حاجی فیروز (ماسکارلا، ۱۳۸۳: ۷۴)، پردیس قرچک (Fazeli, Et al., 2007: fig 17)، شهربری (پورفرج، ۱۳۸۶)، تالش (خلعتبری، ۱۳۸۷)، گورستان سنندج (Amelirad et al., 2012: 82)، بایزیدآباد (خان محمدی، ۱۳۸۹: شکل ۸)، روار هورامان (قسیمی و همکاران، ۱۳۹۸: تصویر ۱۵)، قره تپه سگزآباد (ده پهلوان و همکاران، ۱۳۹۸)، تپه صرم (کاوسی و سرلک، ۱۳۹۸)، قیزیل بورون و مونجوقلو تپه (Seyidov, 2003: Şekil 43)، یورتچو (Baxsaliyev, 2008: 38)، نخجوان (68: Halilov, 2014) کاراگوندوز (Koroglu & Konyar, 2008: 142)، چاتاک ترکیه (177: Kuvanç et al., 2016)، تالیان ارمنستان (Badalian & Avetisian, 2007: 257) و غیره است. نتایج مقایسه و مطابقت این سفال‌ها با نمونه‌های بالا، نشان می‌دهد که گورستان سرند-دغدغان متعلق به عصر آهن I و II است. براساس گورآوندها، این محوطه قبل از رواج سفال‌های آهن III نخودی با نقوش مثلثی که نمونه‌های از آن در حسنلو IIIB، زیویه (Young, 1965: Fig 5)، یانیک تپه (Summers & Boney, 2012: fig 19)، قلعه خضرلو (Kroll, 1976: 22 Abb 2)، زندان سلیمان (Thomalsky, 2006: 254A 9)، قلعه قوناق قیران (ولدیگی، ۱۳۹۰: ۶۱)، قلعه باری (Binandeh et al., 2017: 9) و غیره رواج پیدا کرده است، متروک می‌شود؛ بر همین اساس گاهنگاری این گورستان را با احتیاط می‌توان بین ۱۲۵۰ تا ۸۰۰ پ.م. در نظر گرفت.

جدول ۱. مشخصات گورهای سرند-دغدغان (نگارندگان، ۱۳۹۹).

شماره گور	تصویر	ساختار معماری	طول، عرض و عمق cm	نوع تدفین	سن و جنسیت	جهت اسکلت	گورنهادها
B. 1		چهار سنگ چین، بدون ملاط	۳۰×۶۰×۱۱۰	ثانویه، چماتمه	نامشخص	نامشخص	یک ظرف سفالی با آبریز پیوسته
B.2		چهار سنگ چین، بدون ملاط	۴۰×۱۰۳×۱۲۵	چماتمه‌ای	نامشخص	شرق	سه ظرف سفالی از نوع سفالی دهانه باز و پایه دار، ۶ عدد مهره عقیق
B. 3		چهار سنگ چین، بدون ملاط	۸۰×۱۶۷×۲۰۰	چماتمه‌ای	مرد، میان سال	شرق	۵ عدد ظرف سفالی دهانه باز، یک عدد چاقو،
B. 4		چهار سنگ چین، بدون ملاط	۵۱×۳۷×۹۷	چماتمه‌ای	زن، جوان	شرق	۴ عدد سوزن
B. 5		ظرف سفالی	۱۰×۳۱×۴۷	بدون اسکلت	احتمالاً کودک؟	نامشخص	یک ظرف سفالی
B. 6		چهار سنگ چین، بدون ملاط	۷۳×۶۷×۱۳۴	چماتمه‌ای	میان سال	شرق	یک ظرف سفالی دهانه باز، دیسک مفرغی، سه عدد سوزن، اسپریال مو، مهره عقیق
B. 7		چهار سنگ چین، بدون ملاط	۴۳×۹۴×۱۴۵	آشفته (احتمالاً ثانویه)	نامشخص	نامشخص	ظرف سفالی دهانه بسته
B. 8		چهار سنگ چین، بدون ملاط	۵۷×۱۲۵×۱۳۰	طاق باز، چماتمه‌ای (ثانویه)	نامشخص	اولی روبه غرب، دومی روبه شرق	دو عدد ظرف سفالی دهانه بسته

یک عدد ظرف سفالی دهانه بسته	نامشخص	نامشخص	اسکلت محدود، احتمالاً ثانویه	۳۰×۹۰×۱۰۰	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 9
سفال‌های دهانه بسته، یک ظرف سفالی گردن‌دار، یک سوزن مفرغی، اسپریال	نامشخص	نامشخص	بدون اسکلت	۲۰×۸۰×۹۰	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 10
بدون هدایا	نامشخص	نامشخص	بدون اسکلت	۲۰×۷۰×۸۰	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 11
چاقو مفرغی، النگوی مفرغی، خنجر مفرغی	نامشخص	نامشخص	بدون اسکلت	۶۰×۷۰×۱۳۰	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 12
بدون اشیاء	نامشخص	نامشخص	فاقد اسکلت	۵۱×۹۰×۱۰۵	چهارچینه سنگی، بدون ملاط		B. 13
ظرف سفالی گردن‌دار	غرب	میان سال	چمباتمه‌ای	۷۴×۶۷×۱۱۰	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 14
نامشخص	نامشخص	نامشخص	بدون اسکلت	۴۰×۸۷×۱۴۷	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 15

ظرف سفالی گردن دار، ظرف سفالی دهانه بسته، مهره فریت	نامشخص	نامشخص	بدون اسکلت	۵۰×۶۳×۱۰۰	چهار سنگ چین، بدون ملاط		B. 16
نامشخص	نامشخص	نامشخص	بدون اسکلت	۳۷×۴۰×۷۰	چهار سنگ چین، بدون ملاط		B. 17
نامشخص	نامشخص	نامشخص	بدون اسکلت	۲۷×۴۰×۹۰	چهار سنگ چین، بدون ملاط		B. 18
دیسک مفرغی، انگشتر مفرغی	نامشخص	نامشخص	بدون اسکلت	۳۰×۴۰×۵۰	چهار سنگ چین، بدون ملاط		B. 19
ظرف آبریزدار، ظرف گردن دار، ظرف دهانه باز	نامشخص	نامشخص	بدون اسکلت	۵۰×۴۵×۴۵	چهار سنگ چین، بدون ملاط		B. 20
طوق گردن، النگوی مفرغی، درفش، سرپیکان، ظرف سفالی گردن دار، ظرف سفالی دهانه باز	شرق	نامشخص	شواهد اندکی از استخوان باقی مانده است. چمباتمه	۴۰×۹۰×۱۲۰	چهار سنگ چین، بدون ملاط		B. 21
پیکان مفرغی، ظرف سفالی گردن دار، ظرف سفالی پایه دار	نامشخص	نامشخص	بدون اسکلت	۶۰×۹۰×۱۲۰	چهار سنگ چین، بدون ملاط		B. 22
ظرف سفالی دهانه باز، ظرف سفالی گردن دار، گوشواره S، اسپیرال مو	احتمالاً روبه سمت غرب	نامشخص	بقایای جزئی از اسکلت، چمباتمه‌ای	۷۰×۱۱۰×۱۳۰	چهار سنگ چین، بدون ملاط		B. 23

دهانه باز، ظرف گردن‌دار،	غرب	مرد بزرگ‌سال	چمیانه‌ای	۶۰×۸۵×۱۳۰	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 24
چند قطعه سفال	شرق	مرد میان‌سال	چمیانه‌ای	۵۰×۵۸×۸۲	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 25
ظرف سفالی گردن‌دار	نامشخص	نامشخص	نامشخص	۵۳×۱۱۰×۱۴۰	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 26
ظرف سفالی دهانه بسته، چاقو مفرغی، مهره عقیق و فریت	غرب	احتمالاً مرد جوان	چند قطعه استخوان جمجمه	۴۰×۷۵×۱۳۵	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 27
دو ظرف سفالی گردن‌دار، ظرف سفالی دهانه باز	نامشخص	نامشخص	قطعاتی از استخوان اسکلت باقی‌مانده است. چمیانه‌ای	۲۸×۷۲×۱۱۲	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 28
۵ عدد سربیکان مفرغی	شرق	احتمالاً مرد بالغ	قطعاتی از جمجمه انسانی، چمیانه‌ای	۴۶×۹۵×۱۵۲	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 29
بدون اشیاء	نامشخص	نامشخص	بدون استخوان	۳۹×۵۶×۸۶	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 30
بدون اشیاء	نامشخص	نامشخص	بدون استخوان	۵۰×۷۵×۱۰۰	چهار سنگ‌چین، بدون ملاط		B. 31

چهار سنگ‌چین، بدون ملاط	۶۰×۱۴۵×۱۱۷	نامشخص	نامشخص	نامشخص	طرف دهانه باز،		B. 32
چهار سنگ‌چین، بدون ملاط	۴۵×۸۳×۱۰۶	بقایای جزئی از استخوان اسکلت باقی مانده است. چمباتمه‌ای	نامشخص	به نظر رو به سمت شرق	طرف سفالی دهانه باز، طرف سفالی دهانه بسته، ظرف سفالی گردن دار		B. 33
چهار سنگ‌چین، بدون ملاط	۳۰×۶۰×۱۰۰	نامشخص	نامشخص	نامشخص	نامشخص		B. 34
چهار سنگ‌چین، بدون ملاط	۳۰×۴۰×۸۰	نامشخص	نامشخص	نامشخص	یک ظرف سفالی گردن دار		B. 35
چهار سنگ‌چین، بدون ملاط	۲۵×۲۸×۹۰	نامشخص	نامشخص	نامشخص	یک ظرف سفالی گردن دار		B. 36

نتیجه‌گیری

براساس نتایج حاصل از بررسی یافته‌های به دست آمده از یک فصل کاوش باستان‌شناختی در گورستان سرند-دغدغان تاحدودی می‌توان به بازسازی جوامع عصر آهن و ساختار اجتماعی منطقه شمال غرب ایران به خصوص شهرستان هریس دست یافت. گورنهاده‌های این گورستان با نمونه‌های به دست آمده از محوطه حسنلوی IV و V، دینخواه II و III، هفتوان IV و V، گوی تپه A و B، کردلر تپه، مسجد کبود، کورگان‌های جعفرآباد، خداآفرین، سیلک B، قیطریه، قلعه کوتی دیلمان، پشتکوه لرستان و برخی از محوطه‌های شرق ترکیه و جنوب قفقاز قابل مقایسه است؛ بر همین اساس نتایج کاوش باستان‌شناختی گورستان سرند-دغدغان مشخص‌کننده مسأله همگونی سنت‌های رایج تدفین در عصر آهن در نجد ایران یا حداقل در نیمه نواحی شمال غربی ایران را نشان می‌دهد؛ بنابراین با توجه به شباهت‌های بسیار زیادی که میان یافته‌های گورستان سرند - دغدغان، اعم از: سفال، اشیای فلزی، تدفین و غیره با سایر محوطه‌های هم‌زمان وجود دارد و در بعضی از موارد تلفیقی از آثار فرهنگی عصر آهن I و II می‌باشد، می‌توان نتیجه گرفت که در این گورستان تداوم فرهنگی بین دو دوره آهن I و II وجود داشته و محدوده زمانی آن مربوط به این دوران است. این محوطه پیش از این که گونه‌های شاخص سفال‌های از نوع

تزیین مثلثی و سفال نخودی عصر آهن III که در محوطه‌هایی هم چون: حسنلو III، زیویه، زندان سلیمان، قلعه قوناق قیران اردبیل، قلعه خزلو، سیمین تپه I و غیره رواج پیدا کرده، متروک شده است؛ بنابراین با در نظر گرفتن گاهنگاری ارائه شده براساس آزمایشات کربن ۱۴ محوطه‌های حسنلو و دینخواه و با مقایسه نسبی داده‌های گورستان سرند - دغدغان با این محوطه‌ها، می‌توان این گورستان را با احتیاط مربوط به ۱۲۵۰-۸۰۰ پ.م. یا به‌طور کلی عصر آهن I و II گاهنگاری نمود.

پی‌نوشت

۱. کاوش باستان‌شناختی گورستان سرند - دغدغان با مجوز شماره ۹۷۱۰۵۲۵۶ در مورخ ۱۳۹۸/۰۱/۰۷ به سرپرستی «حسین اسماعیلی عتیق» انجام شده است.

2. Dighdighan

۳. با توجه به این‌که اصطلاحاتی هم چون: کاسه، کوزه، پارچ و غیره بیشتر سلیقه‌ای به نظر می‌رسد؛ در پژوهش حاضر از به‌کار بردن این اسامی اجتناب شده است؛ و اشکال ظروف را براساس شکل ظاهری و حالت گردن و دهانه به دسته‌های مختلف تقسیم بندی شده است.

4. Cypraea

کتابنامه

- ابتهاج، ویدا، ۱۳۸۳، «بررسی ساختار معماری قبور مگالیتیک عصر آهن ایران، مطالعه موردی محوطه شهریری در استان اردبیل». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- اورلت، برونو، ۱۳۹۲، عصر آهن اولیه در پشتکوه لرستان. ترجمه کمال‌الدین نیکنمایی و امیر ساعدموچشی، تهران: انتشارات سمت.
- ایروانی قدیم، فرشید، ۱۳۸۹، «گزارش حفاری فصل اول کاوش باستان‌شناسی کورگان‌های جعفرآباد». تهران: سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- ایروانی قدیم، فرشید؛ و مملی زاده گیگلو، سلیمان، ۱۳۹۱، «گونه‌شناسی و معرفی سفال‌های عصر آهن کورگان‌های جعفرآباد خدآفرین». مطالعات باستان‌شناسی، شماره ۲، صص: ۳۳-۵۰.
- پورفرج، اکبر، ۱۳۸۶، «بازنگری عصر آهن شمال غرب ایران مطالعه موردی محوطه شهریری اردبیل و قلاع اقماری». رساله دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
- پورفرج، اکبر، ۱۳۹۳، «تحلیل قاب‌بازی به‌عنوان قدیمی‌ترین و استمرارترین بازی در ایران براساس داده‌های باستان‌شناسی و مردم‌شناسی». مجله انسان‌شناسی، سال ۱۲، شماره ۲۰، صص: ۳۱-۶۰.
- چایچی امیرخیز، احمد، ۱۳۷۵، «تدفین در ایران از آغاز تا ۵۰۰۰ پیش از میلاد». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- حاجی‌زاده باستان، کریم، ۱۳۹۳، «گزارش فصل اول کاوش قیزیل‌قیه مشکین‌شهر». تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.
- حاکمی، علی؛ و راد، محمود، ۱۳۲۹، «شرح و نتیجه کاوش‌های علمی حسنلو». گزارش‌های باستان‌شناسی، جلد اول، میراث فرهنگی، صص: ۱۴۰-۱۲۰.

- حصاری، مرتضی؛ و علی‌یاری، احمد، ۱۳۹۱، «مطالعه و گونه‌شناسی قبور کلان‌سنگی و تپه‌ای کورگان استان اردبیل». مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۴، شماره ۵، صص: ۱۱۳-۱۳۰.
- خان‌محمدی، بهروز، ۱۳۸۹، «مقبره‌ای از عصر آهن در بایزیدآباد نقده آذربایجان غربی». باستان‌پژوهی، شماره ۸، صص: ۶۷-۷۶.
- خلعتبری، محمدرضا، ۱۳۸۳، کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌های باستانی تالش (تول). تهران: انتشارات سازمان میراث‌فرهنگی.
- ده‌پهلوان، مصطفی؛ جاهد، مهدی؛ تازیک، عمار؛ محمدخانی، کوروش؛ و فرنام، الهام، ۱۳۹۸، «کارگاه ۱۳، نویافته غربی عصر آهن ۲ و ۳ قره‌تپه سگزآباد». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی عصر آهن ایران و مناطق همجوار، ج ۲، به‌کوشش: یوسف حسن‌زاده، علی‌اکبر وحدتی، زاهد کریمی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، اداره کل میراث‌فرهنگی استان کردستان و موزه ملی ایران، صص: ۳۹۰-۳۷۰.
- رضا، رضالو، ۱۳۹۱، گزارش کاوش گورستان خرم‌آباد مشکین‌شهر. تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.
- رضالو، رضا؛ و آیرملو، یحیی، ۱۳۹۶، «گورهای عصر آهن I گورستان گیلوان خلخال». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، شماره ۲، سال اول، صص: ۵۸-۳۷.
- شایقی، رضا، ۱۳۹۹، «گزارش کاوش گورستان چالا دیم‌شال خلخال». تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.
- غفاری، شیرین، ۱۳۹۳، «مطالعه و تحلیل اشیاء فلزی یافت شده از گورستان‌های عصر آهن منطقه خدآفرین». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت‌مدرس، تهران.
- فهیمی، سید حمید، ۱۳۸۱، فرهنگ عصر آهن در کرانه‌های جنوب غربی دریای خزر از دیدگاه باستان‌شناسی. تهران: انتشارات سمیرا.
- قربانیان، سپیده، ۱۳۹۴، «بررسی و معرفی آثار استخوانی و تدفین‌های حیوانی به‌دست آمده در کورگان‌های جعفرآباد و طوعلی سفلی (فصل اول و دوم کاوش)». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان.
- قسیم، طاهر؛ اکبری، مسعود؛ و قسیم، آکام، ۱۳۹۸، «کاوش نجات بخشی گور عصر آهنی روار، حوضه رودخانه سیروان هورامان کردستان». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی عصر آهن ایران و مناطق همجوار، جلد ۲، به‌کوشش: یوسف حسن‌زاده، علی‌اکبر وحدتی، زاهد کریمی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، اداره میراث‌فرهنگی کل استان کردستان و موزه ملی ایران، صص: ۸۵-۶۳.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، ۱۳۸۶، سفال و سفالگری در ایران، تهران: انتشارات ققنوس.
- کاوسی، عمار؛ و سرلک، سیامک، ۱۳۹۸، «کاوش‌های تپه صرم مدارک نوین در ارتباط با تنوع معماری قبور». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی

عصر آهن ایران و مناطق همجوار، به‌کوشش یوسف حسن‌زاده، علی‌اکبر وحدتی، زاهد کریمی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، اداره کل میراث فرهنگی استان کردستان و موزه ملی ایران، صص: ۳۶۷-۳۵۹.

- کنعانی، لیلا، ۱۳۸۳، «طبقه‌بندی اشیای فلزی یافت شده از گورستان عصر آهن مسجد کبود و کاربرد رادیوگرافی در شناخت و آسیب‌شناسی آن‌ها». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

- ماه‌فروزی، علی، ۱۳۸۶، «باستان‌شناسی شرق مازندران با تکیه بر کاوش‌های گوهرتپه». مجموعه مقالات نهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، جلد ۲، گزارش‌های باستان‌شناسی، به‌کوشش: حسن فاضلی‌نشی، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی. صص: ۳۶۰-۳۴۷.

- نقشینه، امیرصادق؛ طلایی، حسن؛ و نیکنامی، کمال‌الدین، ۱۳۹۰، «گورستان چنگبار» پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱، دوره اول، صص: ۱۲۲-۱۰۵.

- نویدگیلو، علی، ۱۳۹۲، «بررسی و طبقه‌بندی زیورآلات عصر آهن I و II در ایران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل.

- هژبری‌نوبری، علیرضا، ۱۳۸۳، «جایگاه کاوش‌های مسجد کبود تبریز در عصر آهن ایران و مقایسه آن با سایر محوطه‌های هم‌عصر». مجموعه مقالات همایش باستان‌شناسی ایران: حوزه شمال غرب، به‌کوشش: مسعود آذرنوش، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی، صص: ۲۷۶-۲۶۵.

- هژبری‌نوبری، علیرضا، ۱۳۸۷، «گزارش حفاری دومین فصل کاوش باستان‌شناختی گورستان لاریجان». تهران: سازمان میراث فرهنگی.

- یدالهی‌هفشجانی، عاطفه، ۱۳۹۳، «فن‌شناسی و آسیب‌شناسی تعدادی از زیورآلات مفرغی به‌دست آمده از حفاری کورگان‌های جعفرآباد و ارائه طرح حفاظت و مرمت». پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت اشیاء تاریخی و فرهنگی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان.

- Amelirad, S.; Overlaet, B. & Haerinck, E., 2012, "The Iron Age 'Zagros Graveyard' near Sanandaj (Iranian Kurdistan): Preliminary Report on the First Season". *Iranica Antiqua*, 47, Pp: 41-99.

- Badalian, R. S. & Avetisian, P., 2007, *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia*. British Archaeological Reports, England.

- Baxsaliyev, V., 2008, *Naxcivan arxeoloji abidalari*. Azərbaycan milli elmlər akademiyası naxcivan bolması, baki.

- Belli, O. & Konyar, E., 2003, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Burney, C., 1970, "Excavations at Haftavān Tepe 1968: First Preliminary Report". *Iran*, No. 8(1), Pp: 157-171.

- Burney, C., 1972, "Excavations at Haftavān Tepe 1969: Second Preliminary Report". *Iran*, No. 10(1), Pp: 127-142.

- Burney, C. A., 1962, "The excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961 second preliminary report". *Iraq*, No. 24(2), Pp: 134-152.
- Burton-Brown, T., 1951, *Excavations in Azerbaijan 1948*. London: John Murray.
- Chaichi, A., 1996., "Burial in Iran from the beginning to 5000 BC, Master Thesis in Archaeology". Tarbiat Modares University, Tehran (In Persian).
- Danti, M. & Cifarelli, M., 2015, "Iron II Warrior Burials at Hasanlu Tepe, Iran". *Iranica Antiqua*, No. 50, Pp: 61-157.
- Danti, M. D., 2013: *Hasanlu V: The Late Bronze and Iron I Periods*. University of Pennsylvania Press.
- Dayson, R. H., 1999, "Triangle-Festoon Ware Reconsidered". *Iranica antiqua*, No. 34(1), Pp: 115-144.
- Dyson, R. H., 1989, "The Iron Age architecture at Hasanlu: an essay". *Expedition*, No. 31(2), Pp: 107- 127.
- Ebtehaj, V., 2004, "A Study of the Architectural Structure of the Iron Age Megalithic Tombs in Iran, A Case Study of the Shahriri Site in Ardabil Province". M.Sc. Thesis in Archeology, Tarbiat Modares University, Tehran (In Persian).
- Edwards, M., 1983, *Excavations in Azarbaijan (North-Western Iran), Haftavan, Period VI*. Bar International Series 182.
- Fahimi, S., 2002, *Iron Age Culture on the Southwest Coast of the Caspian Sea from an Archaeological Perspective*. Tehran: Samira Publications (In Persian).
- Fazeli, H.; Coningham, R. A. E.; Young, R. L.; Gillmore, G. K.; Maghsoudi, M. & Raza, H., 2007, "Preliminary report of excavations at Tepe Pardis". *Archaeological Reports*, No. 7, Pp: 35-57.
- Ghaffari, S., 2014, "Study and analysis of metal objects found in Iron Age cemeteries in Khodaafarin region". M.Sc. Thesis in Archeology, Tarbiat Modares University, Tehran (In Persian).
- Ghirshman, R., 1935, "Rapport préliminaire, sur les fouilles de Tépé Sialk, près de Kashan (Iran)". *Syria*, Pp: 229-246.
- Godard, A., 1931, *Les bronzes du Luristān*. Ars Asiatica, Paris.
- Goff, G., 1978, "Excavations at Baba Jan: the pottery and metal from levels III and II". *Iran*, No. 16(1), Pp: 29-65.
- Ghorbaniyan, S., 2015, "Investigation and introduction of bone artifacts and animal burials obtained in Jafarabad and Tooali Sofla tombs (Chapter 1 and 2 of the excavation)". Master Thesis in Archeology, Isfahan University of Arts (In Persian).

- Halilov, T., 2014, "Nahcivanda son tunc-erken demir caginin kil kablari". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, No. 3(1), Pp: 43-72.
- Hakemi, A. & Rad, M., 1950, "Description and result of Hasanlu scientific excavations". *Archaeological Reports*, Volume I, Cultural Heritage, Pp: 140-120 (In Persian).
- Hesari, M., & Aliyayari, A., 2012, "Study and typology of metropolitan tombs and hills of Korgan, Ardabil province". *Archaeological Studies*, Vol. 4, No. 5, Pp: 130-113 (In Persian).
- Hojbari Nobari, A., 2004, "The place of excavations of the Blue Mosque of Tabriz in the Iron Age of Iran and its comparison with other places of modern times". *Proceedings of the Iranian Archaeological Conference: Northwest Basin*, by Massoud. Azarnoosh, Tehran: Archaeological Research Institute, Pp: 276-265 (In Persian).
- Hojbari Nobari, A., 2008, "Excavation report of the second chapter of archaeological excavation of Larijan Cemetery". Tehran: Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Hosseinzadeh, J.; Javeri, M.; Montazerzohouri, M.; Banitaba, A.; Shadmahani, R. N.; Makvandi, L. & Soltysiak, A., 2017, "A palimpsest grave at the Iron Age cemetery in Eštark-Joshaqan, Iran". *Antiquity*, No. 91(359), Pp: 1-7.
- Hajizadeh, K., 2014, "Report of the first chapter of the excavation of Qizil Ghayeh Meshkinshahr". Tehran: Archaeological Research Institute (In Persian).
- Irvani Ghadim, F., 2010, "Excavation Report of the First Chapter of Archaeological Exploration of Jafarabad Corges". Tehran: Cultural Heritage Organization, Archaeological Research Institute (In Persian).
- Irvani Ghadim, F. & Mamlizadeh Gigloo, S., 2012, "Typology and Introduction of Iron Age pottery of Jafarabad Khodaafarin blinds". *Archaeological Studies*, No. 2, Pp: 50-33 (In Persian).
- Kambakhshfard, S., 2007, *Pottery and Pottery in Iran*. Tehran: Phoenix Publications (In Persian).
- Kanani, L, 2004, "Classification of metal objects found in the Iron Age Cemetery of Kaboud Mosque and the use of radiography in their cognition and pathology". Master Thesis in Archeology, Tarbiat Modares University, Tehran (In Persian).
- Kavusi, A & Sarlak, S., 2019, "Excavations of Saram tepe, new evidence related to the diversity of tomb architecture". *Proceedings of*

the International Conference on Archaeology of the Iron Age of Iran and neighboring areas, by: Yousef Hassanzadeh, Ali Akbar Vahdati, Zahed Karimi, Cultural Heritage and Tourism Research Institute, General Administration of Kurdistan Province and National Museum of Iran, Pp: 367-359 (In Persian).

- Khalatbari, M., 2004, *Archaeological excavations in the ancient sites of Talesh (Toul)*, Tehran: Cultural Heritage Organization Publications (In Persian).

- Khan Mohammadi, B., 2010, "Iron Age tomb in Bayazidabad, Naqadeh, West Azerbaijan". *Archaeological Research*, No. 8, Pp: 76-67 (In Persian).

- Konrad Piller, K., 2008, *Untersuchungen zur relative Chronologie der Nekropole von Marlik*. Dissertation an der Fakultät für Kulturwissenschaften der Ludwig Maximilians-Universität München.

- Koroglu, K. & Konyar, E., 2008, "Comments on the Early/Middle Iron Age Chronology of Lake Van Basin". *Ancient near eastern studies*, No. 45, Pp: 123-146.

- Kuvanç, R.; Ayaz, G.; Işık, K.; Erdoğan, S. P Genç, B., 2016, "A New Iron Age Chamber Tomb near Çatak, South of Van Lake". *Ancient near eastern studies*, No. 53, Pp: 149- 194.

- Lippert, A., 1976, "Die österreichischen ausgrabungen am Kordlar-Tepe in Persisch-Westaserbajdschan (1971- 1978)". *Archologische Mitteilungen aus Iran*, No. 12, Pp: 103-153.

- Mahforozi, A., 2007, "Archeology of East Mazandaran based on Gohar Tappeh excavations". *Proceedings of the Ninth Annual Iranian Archaeological Conference*, Volume 2, Archaeological Reports, by Hassan Fazeli Nashli, Tehran: Archaeological Research Institute, Pp: 360-347 (In Persian).

- Muscarella, O. W., 1974. "The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran". *Metropolitan Museum Journal*, No. 9, Pp: 35-90.

- Naghshineh, A.; Talaei, H. & Niknami, K., 2011, "Changbar Cemetery, Archaeological Research". No. 1, Vol. 1, Pp: 122 - 105 (In Persian).

- Naseri Someeh, H.; Hejebri Nobari, A.; Konyar, E.; Mousavi Kouhpar, S. M. & Niknami, K., Inpress, "Perspectives on the Structural Typology of The Late Bronze-Iron age Graves in Iranian Azerbaijan". *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists*.

- Navidiglou, A., 2013, "Study and classification of the first and second Iron Age jewelry in Iran". Master Thesis in Archeology, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil (In Persian).

- Negahban, E. O., 1996, *Marlik: the complete excavation report* (Vol. 87). University of Pennsylvania, Museum of Archaeology.

- Overlaet, B., 2005, "The chronology of the Iron Age in the Pusht-i Kuh, Luristan". *Iranica Antiqua*, No. 40, Pp: 1-33.
- Orlet, B., 2013., *Early Iron Age in Poshtkuh, Lorestan*. Translated by: Kamaluddin Niknami and Amir Saed Mocheshi, Tehran: Samat Publications (In Persian).
- Pourfaraj, A., 2007, "A review of the Iron Age of northwestern Iran: A case study of Ardabil urban area and satellite castles". PhD thesis in archeology, Tarbiat Modares University (In Persian).
- Pourfaraj, A., 2014, "Analysis of snatching as the oldest and most continuous game in Iran based on archaeological and anthropological data". *Journal of Anthropology*, Vol. 12, No. 20, Pp: 60-31, (In Persian).
- Qasimi, T.; Akbari, M. & Qasimi, A., 2019, "Rescue excavation of Ravar Iron Age tomb, Sirvan Horaman river basin of Kurdistan". *Proceedings of the International Conference on Archeology of the Iron Age of Iran and Adjacent Areas*, Vol. 2, by: Yousef Hassanzadeh , Ali Akbar Vahdati, Zahed Karimi, Cultural Heritage and Tourism Research Institute, General Administration of Kurdistan Province and National Museum of Iran, Pp: 85-63, (In Persian).
- Reese, D. S., 1989, "Treasures from the sea". *Expedition*, No. 31(2), P: 80.
- Rezalü, R., 2012, "Excavation report of Khorramabad Meshkinshahr cemetery". Tehran: Archaeological Research Institute (In Persian).
- Rezalü, R. & And Irmelo, Y., 2017, "Iron Age Graves I, Gilvan Khalkhal Cemetery". *Parseh Archaeological Studies*, Vol. 1, No. 2, Pp: 58-37 (In Persian).
- Rezvani, H. & Roustaeci, K., 2007, "A preliminary report on two seasons of excavations at Kul Tarike cemetery, Kurdestan, Iran". *Iranica antiqua*, No. 42, Pp: 139-184.
- Schmidt E., 1938, "The second Holmes expedition to Luristan". *Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology*, Pp: 205-216.
- Seyidov, A. Q., 2003, *Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə*. Bakı, Elm.
- Shayeghi, R., 2020, "Excavation report of Chala Dryland Shal Khalkhal Cemetery". Tehran: Archaeological Research Institute (In Persian).
- Talai, H. & Aliyari, A., 2009, "Haftavan IV (Iron II) Settlement Cemetery, NW Iran, Azerbaijan". *Iranica Antiqua*, No. 44, Pp: 89-112.
- Thrane, H., 1970, "Tepe Guran and the Luristan Bronzes". *Archaeology*, No. 23(1), Pp: 26-35.

- Vanden Berghe, L., 1964. La nécropole de Khūrvīn Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul.

- Yadalahi Hafshjani, A., 2014, “Technology and pathology of a number of bronze ornaments obtained from the excavation of Jafarabad kilns and presentation of conservation and restoration plan”. Bachelor’s thesis, master of restoration of historical and cultural objects, Isfahan University of Arts, Esfahan (In Persian).

- Young Jr, T. C., 1965, “A comparative ceramic chronology for western Iran, 1500–500 BC.”. *Iran*, No. 3(1), Pp: 53-85.